

KAREN ARMSTRONG

ISTORIA LUI DUMNEZEU

Ediția a II-a revizuită

Traducere din limba engleză de
DANA IONESCU

ORION

Colecție coordonată de Laura CĂLȚEA
Copertă: Alin-Adnan VASILE
Redactor: Oana IONAȘCU
Lector: Elena BITU
Referent de specialitate: Cristian VECHIU
Tehnoredactor: Iuliana CONSTANTINESCU
Prepress: Alexandru CSUKOR

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Armstrong, Karen

Istoria lui Dumnezeu / Karen Armstrong; trad. din lb. engleză: Nicoleta Ionescu. –
Ed. a 2-a. - București : Nemira Publishing House, 2022

ISBN 978-606-43-0956-3

I. Ionescu, Nicoleta trad (trad.)

2

Karen Armstrong

A HISTORY OF GOD

© 1993 by Karen Armstrong

All rights reserved.

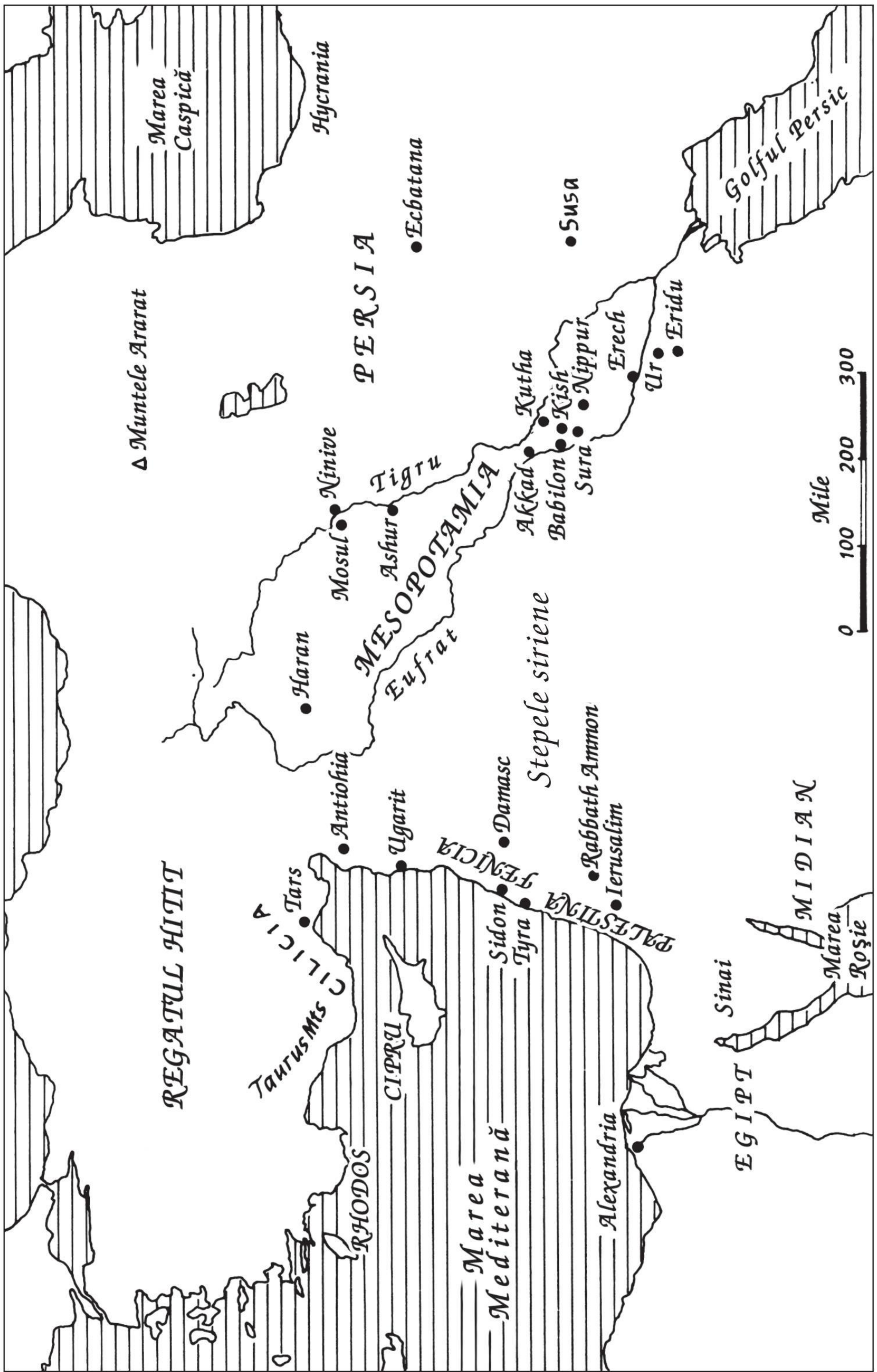
© Nemira 2011, 2022

ORION este un imprint al Grupului editorial **NEMIRA**

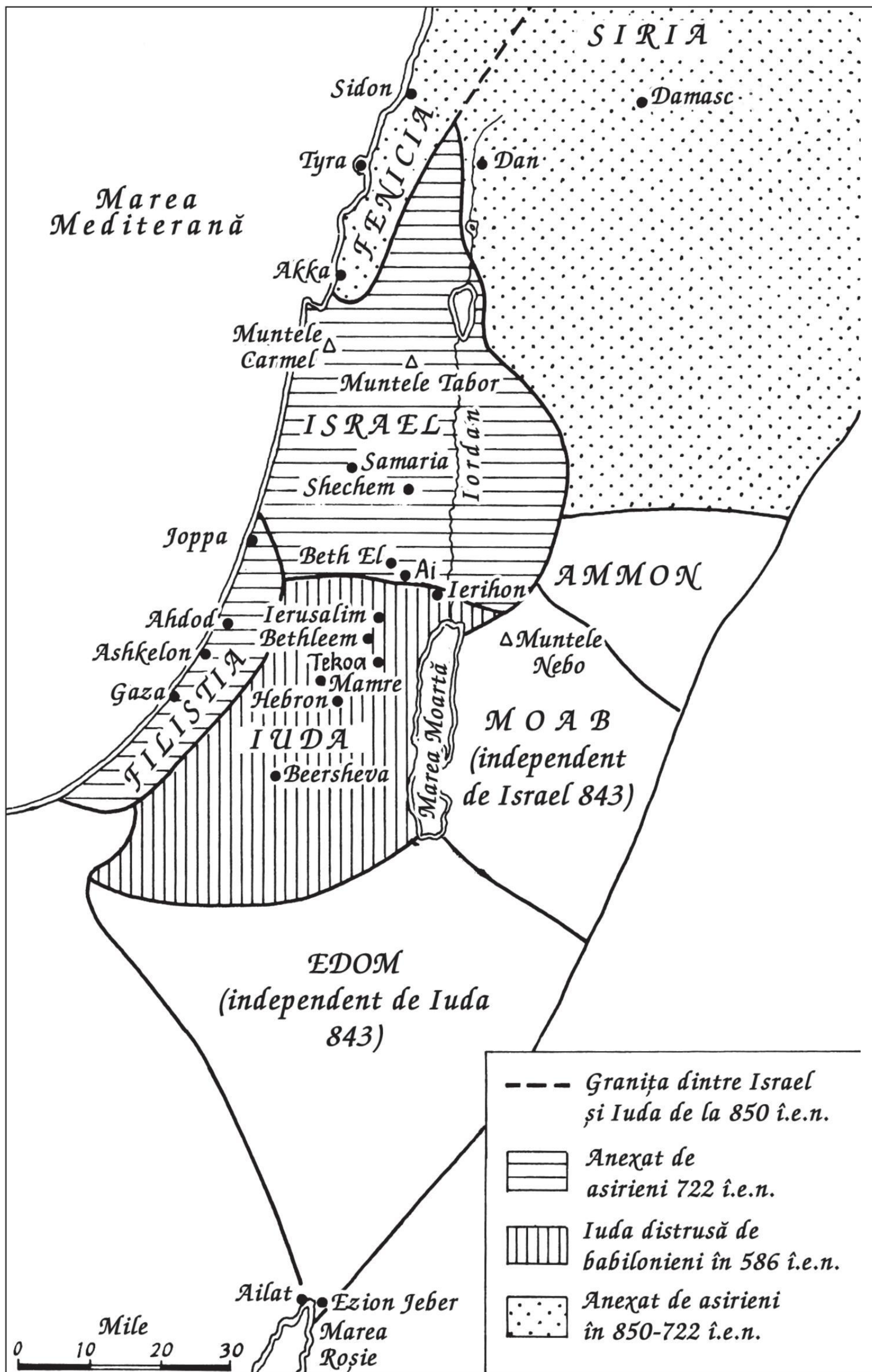
Tiparul executat de ART GROUP PUBLISHING S.R.L.

Orice reproducere, totală sau parțială,
a acestei lucrări și închirierea acestei cărți
fără acordul scris al editorului sunt strict interzise
și se pedepsesc conform Legii dreptului de autor.

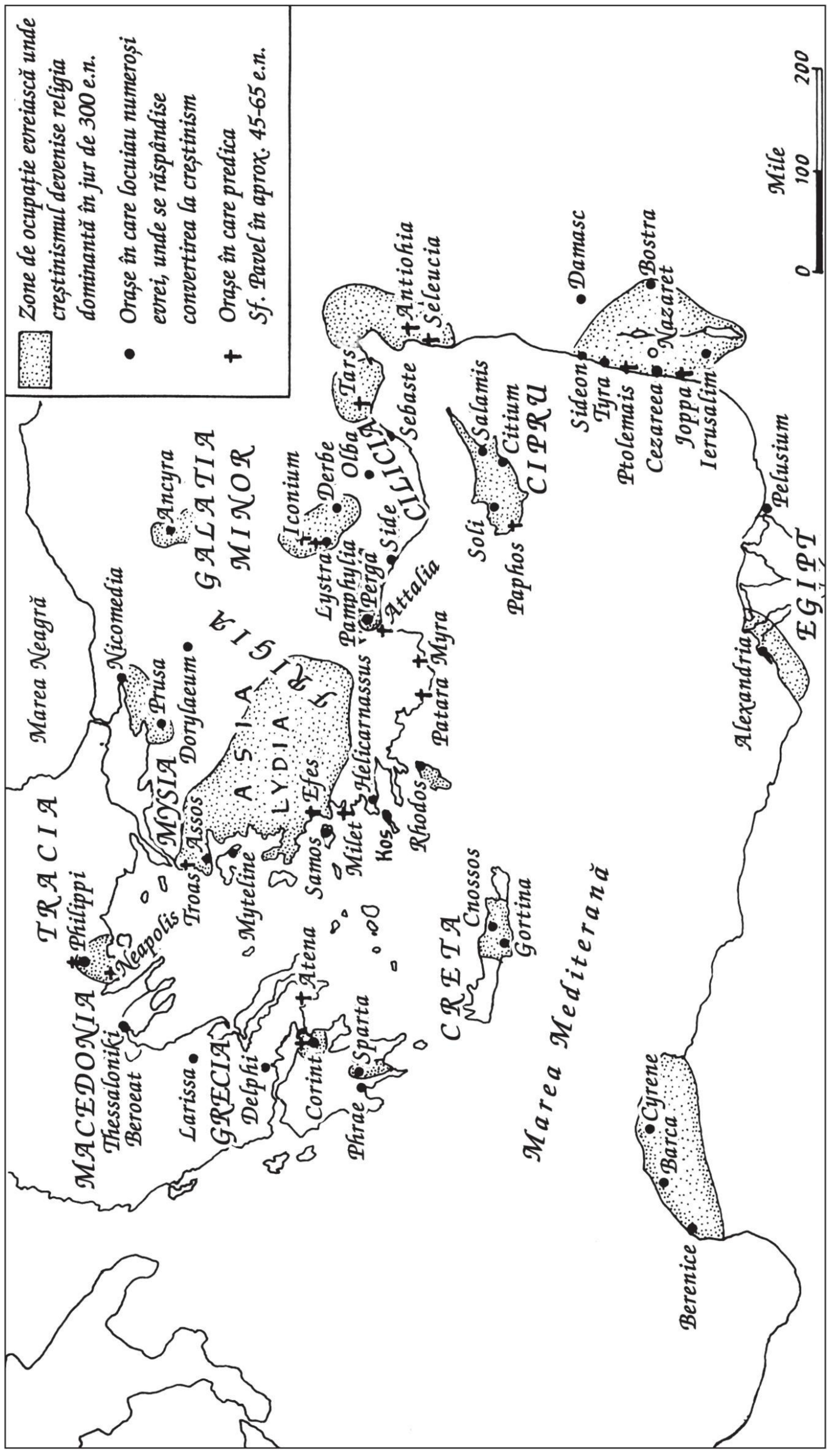
ISBN 978-606-43-0956-3

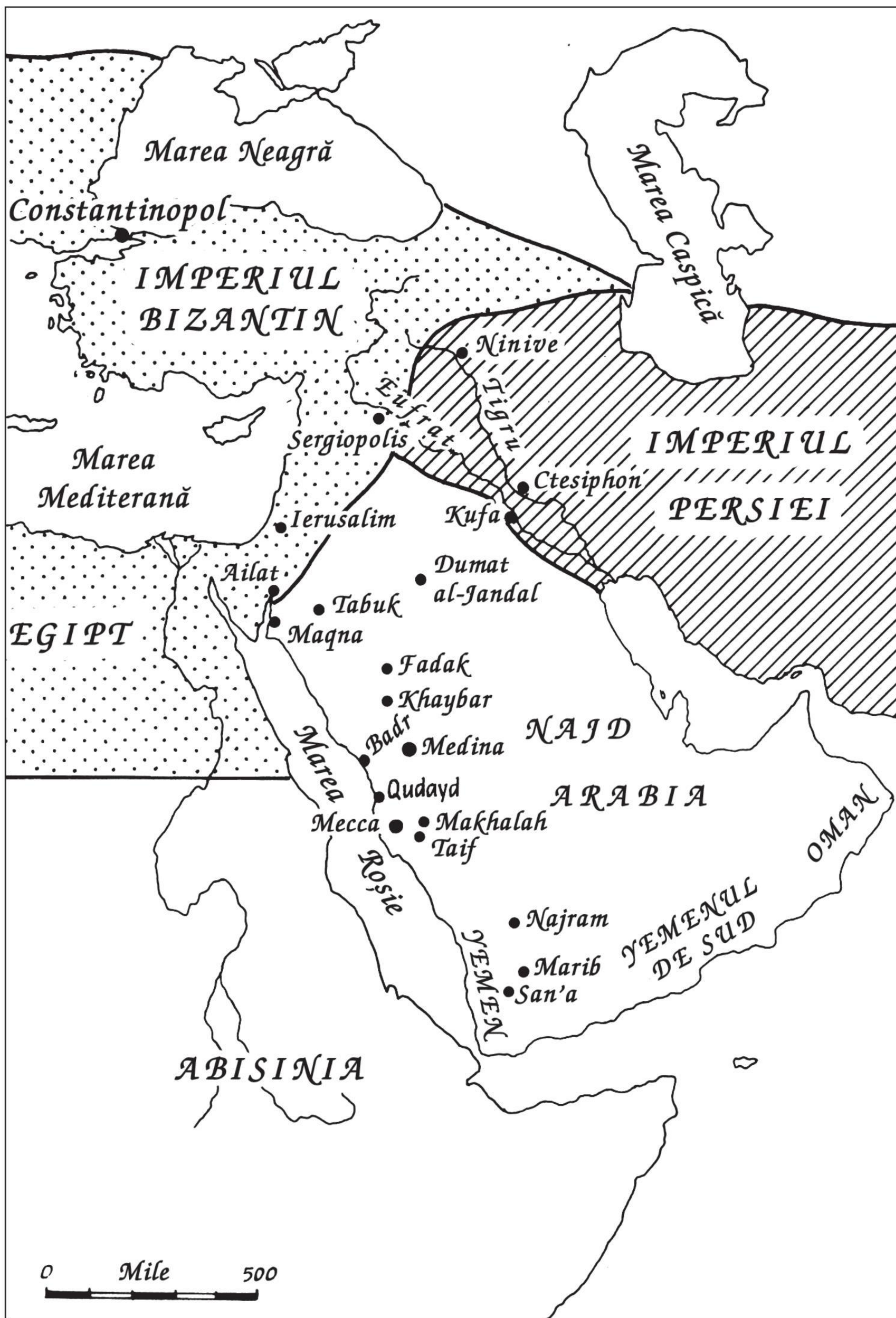
Oriental Mijlociu în Antichitate

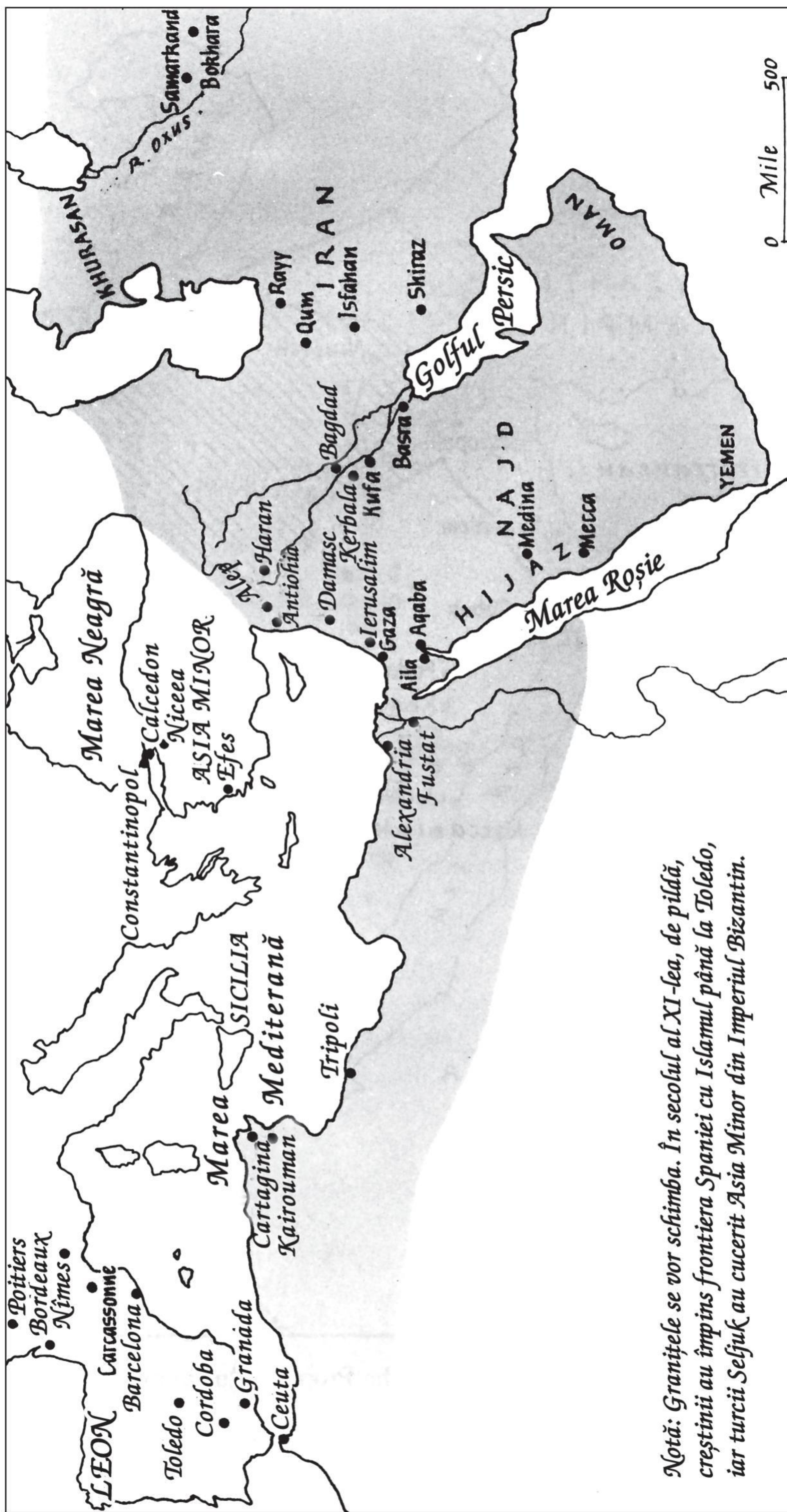
Regatul Israelului și al Iudeii în 722-586 î.e.n.

Creștinism și iudaism în 50-300 e.n.

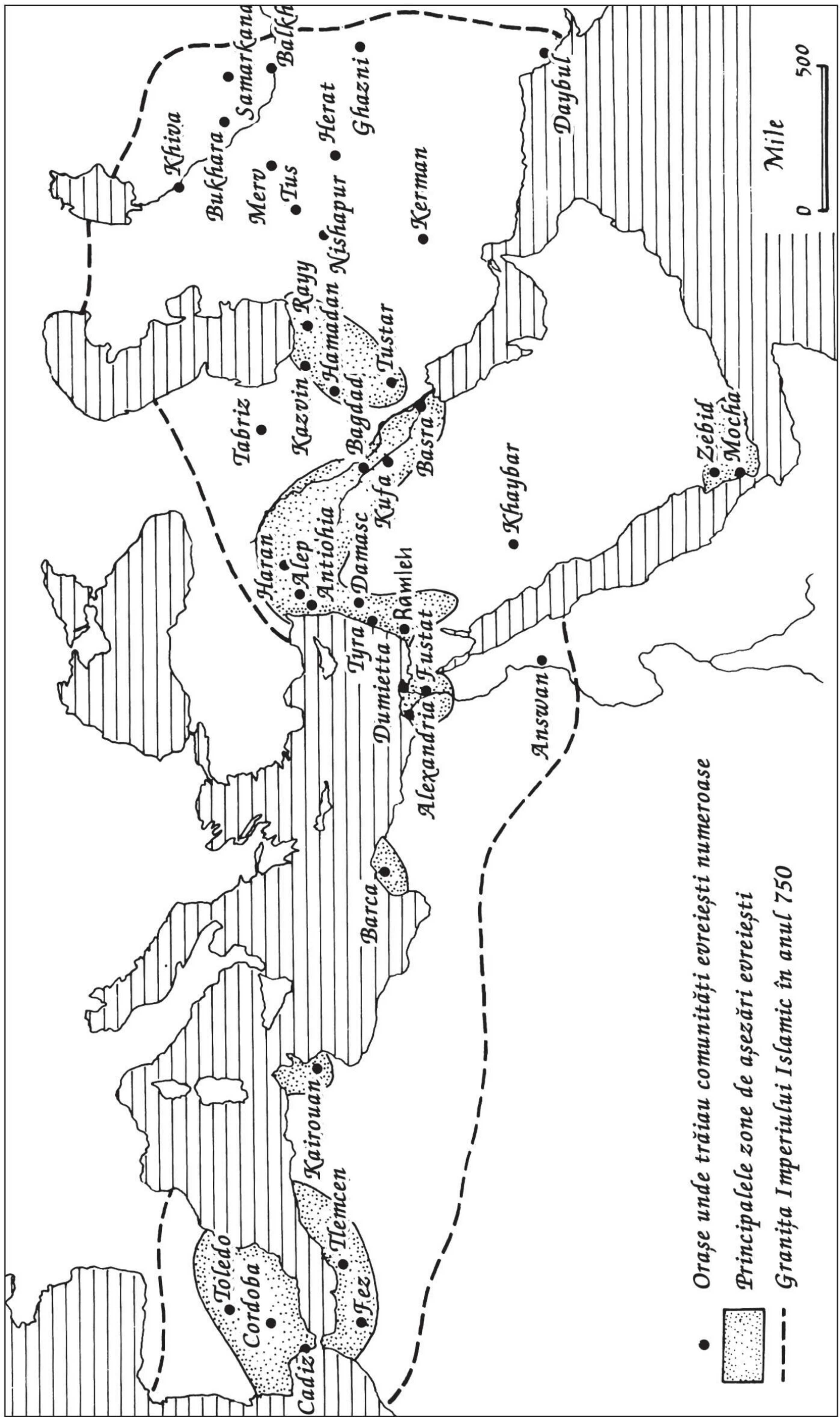

Arabia și împrejurimile ei în vremea profetului Mahomed (570-632 e.n.)

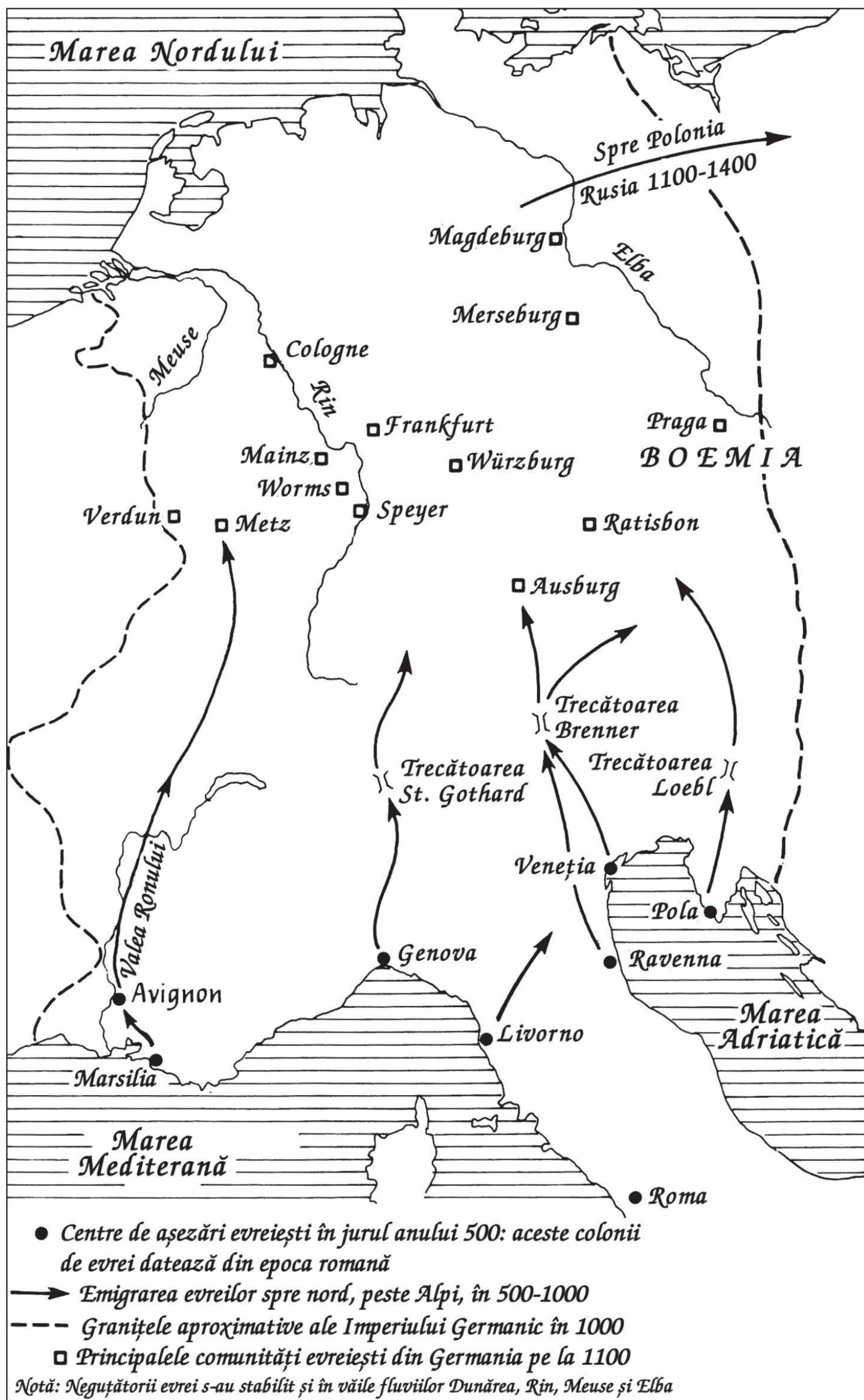

Notă: Granițele se vor schimba. În secolul al XI-lea, de pildă, creștinii au împins frontiera Spaniei cu Islamul până la Toledo, iar turcii Seljuk au cucerit Asia Minor din Imperiul Bizantin.

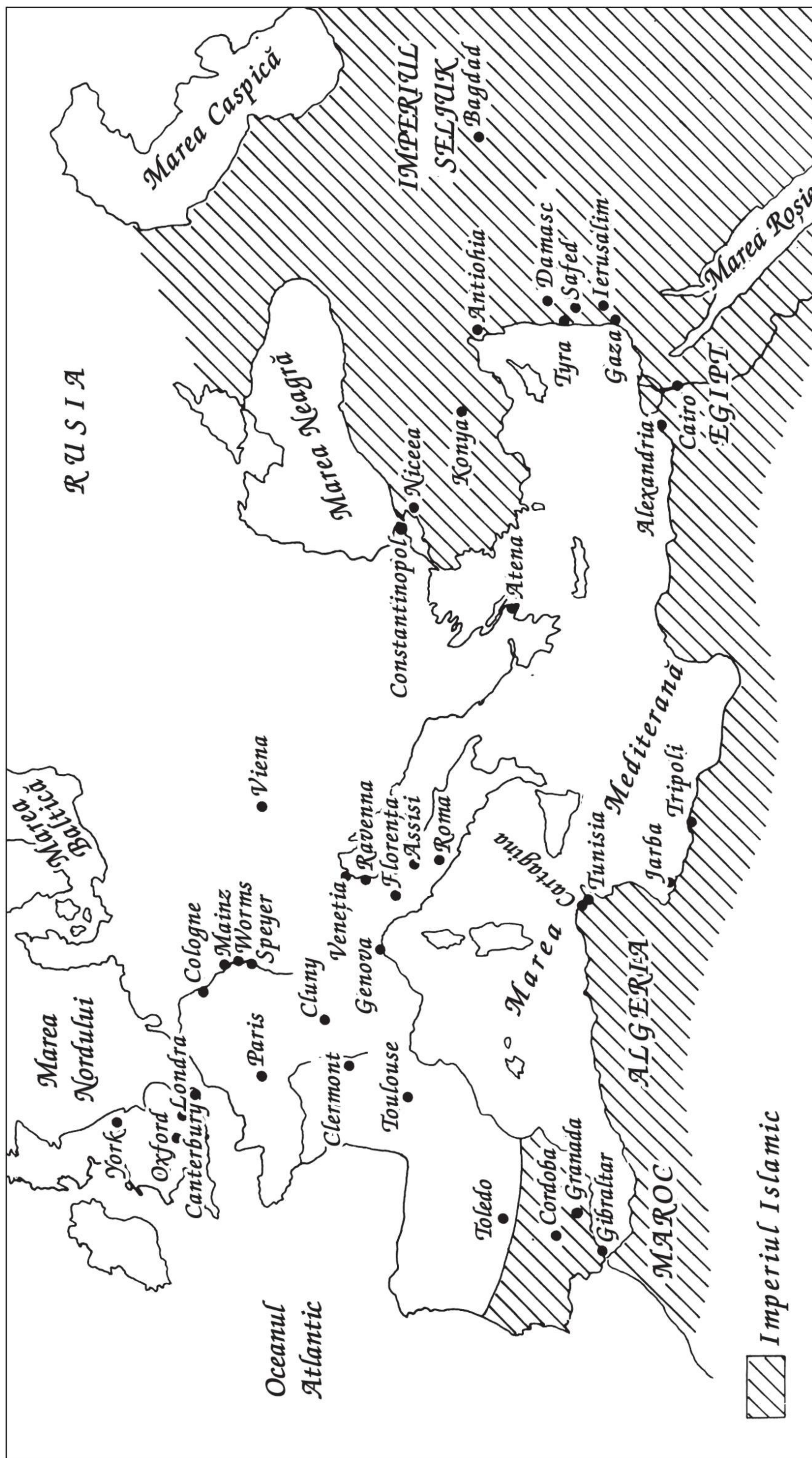
Imperiul Islamic la 750

Evreii din islam la 750

Aşezarea evreilor în estul Franţei şi Germania în 500-1000

Noul Occident creștin în Evul Mediu

CAPITOLUL I

LA ÎNCEPUT...

La început, ființele omenești au creat un Dumnezeu care a fost Cauza Primă a tuturor lucrurilor, Cărmuitorul cerului și al pământului. Nu era reprezentat prin imagini și nu existau nici temple sau preoți care să-l slujească, dar era prea sus pentru a fi cuprins într-un cult orânduit de oameni. Și, încetul cu încetul, el a pălit în conștiința acestora. Ajunsese atât de îndepărtat, încât ei au hotărât că nu-l mai vor. După aceea, s-a spus că a dispărut.

Așa sună teoria popularizată de preotul Wilhelm Schmidt în *Originea ideii de Dumnezeu*, volum publicat pentru prima dată în 1912. Autorul sugerează că existase un monoteism primitiv înainte ca oamenii să se închine la zei. La începuturi, recunoscuseră o singură Divinitate Supremă, care crease universul și orânduise de departe viețile oamenilor. Credința într-un astfel de Zeu de Sus (uneori numit Zeul Cerului, datorită asocierii cu înaltul cerului) continuă să fie o trăsătură a vieții religioase pe care o duc multe triburi africane. Aspiră la Dumnezeu prin rugăciune, crezând că el îi veghează și îi va pedepsi pentru fărădelegi. Totuși, e bizar că el e absent din viața lor de zi cu zi și că nu există un cult anume care să-i fie dedicat, iar chipul lui nu este niciodată reprezentat. Membrii triburilor spun că el nu poate fi exprimat și nu trebuie să fie pângărit de lumea oamenilor. Unii zic că „a plecat“. În viziunea antropologilor, Dumnezeu s-a îndepărtat atât de mult și atât de sus, încât a fost înlocuit cu spirite inferioare și divinități mai accesibile. Astfel că, afirmă teoria lui Schmidt, în vremurile străvechi, Dumnezeului de Sus i-au luat locul zeii mai atrăgători din panteonurile păgâne. Prin urmare, la început a fost Un Singur Dumnezeu. Dacă este așa, atunci monoteismul a fost una

dintre ideile timpurii pe care ființele umane le-au dezvoltat pentru a explica misterul și tragedia vieții, dar și pentru a arăta greutățile pe care o astfel de divinitate s-ar putea să le întâmpine.

A demonstra că acest lucru e adevărat este cu neputință. Există multe teorii despre originea religiei, dar se pare că oamenii au plăsmuit divinități dintotdeauna, iar când o anumită idee religioasă nu li se mai potrivește ea este pur și simplu înlocuită. Asemenea idei dispar pe tăcute, fără zgomot, așa cum s-a întâmplat cu Zeul Cerului. În zilele noastre, mulți ar zice că Dumnezeu adorat secole întregi de evrei, creștini și musulmani a devenit la fel de îndepărtat ca Zeul din Cer, iar alții chiar au afirmat că, de fapt, a murit. Fără îndoială că el pare să se retragă din viețile unui număr din ce în ce mai mare de oameni, mai ales din Europa Occidentală. Ei vorbesc despre „un gol lăsat de Dumnezeu“ în conștiința lor, acolo unde existase cândva, din cauză că, deși el pare neimportant în unele zone, a jucat un rol crucial în istoria noastră și a fost una dintre marile idei ale omenirii din toate timpurile. Ca să înțelegem ce pierdem – în caz că el chiar dispare – trebuie să vedem ce făceau oamenii când au început să i se închine acestui Dumnezeu, dar și ce însemna el și cum îl concepeau. Ca atare, suntem nevoiți să ne întoarcem în timp, în Orientul Mijlociu, acolo unde a apărut ideea Dumnezeului nostru, cu peste paisprezece mii de ani în urmă.

Unul dintre motivele pentru care religia pare lipsită de relevanță azi este faptul că mulți dintre noi nu mai au sentimentul că sunt înconjurați de nevăzut. Cultura noastră întemeiată pe știință ne învață să ne concentrăm atenția asupra lumii fizice și materiale din fața noastră. Acest fel de a privi universul a dus la rezultate spectaculoase, iar o consecință este faptul că, oricum, am alungat percepția „spiritualului“ sau „sacru-lui“ care predomină în existența oamenilor din societățile tradiționaliste la toate nivelurile, o dimensiune care a fost odinioară o componentă esențială a omului ce experimenta lumea. În insulele din Marea Sudului, acestei forțe misterioase i se spune *mana*. Pentru alții, ea înseamnă prezență sau spirit. Uneori, a fost percepută ca fiind o forță impersonală, asemenea unei forme de radioactivitate sau de electricitate. S-a crezut că ea își găsește sălașul în șefii de triburi, în plante, pietre sau animale. Latinii au trăit experiența unor *numina* (spirite) în dumbrăvi sacre. Arabii au crezut că peisajul e populat cu *djinni*. Oamenii au dorit, firește, să intre în contact cu respectiva realitate și să o supună. Dar au vrut,

de asemenea, să o admire. Când au personalizat puterile nevăzute sub forma unor divinități, asociindu-le cu vântul, soarele, marea și stelele, cărora le atribuiau trăsături omenești, și-au exprimat afinitatea cu nevăzutul și cu lumea înconjurătoare.

Rudolf Otto, istoric german al religiilor, autorul unei cărți importante intitulată *Sacrul*, publicată în 1917, credea că simțul special al „numinosului” este fundamental pentru religie. A susținut că el precedă orice dorință de a explica originea lumii sau de a găsi un temel pentru comportamentul moral. Ființele umane simt în mai multe feluri puterea numinosului, care poate provoca o surescitare sălbatică, asemenea celei din vremea bacanalelor, sau inspiră un calm profund. Alteori, oamenii simțeau groază și smerenie în prezența forței necunoscute ce exista în toate aspectele vieții. Când au început să-și plăsmuiască miturile și să-și adore zeii, oamenii nu se aflau în căutarea unei explicații directe a fenomenelor naturii. Poveștile istorice, precum și picturile rupestre și obiectele cioplite au fost încercarea lor de a da glas uimirii și de a lega pătrunzătorul mister de propriile vieți. Poeții, muzicienii și artiștii în general sunt impulsionați și azi de aceeași dorință. În Paleolitic, de exemplu, perioadă când se dezvoltă agricultura, cultul Zeiței-Mamă afirma că fertilitatea, care putea schimba viața omului, era sacră. Artiștii au cioplit statui în care o înfățișează ca pe o femeie însărcinată, goală. Arheologii au descoperit asemenea reprezentări peste tot în Europa, dar și în Orientul Mijlociu și în India, iar Zeița-Mamă a rămas un reper importat în imaginar secole de-a rândul. Asemenea străvechiului Zeu al Cerului, a fost asimilată în panteonurile de mai târziu, împreună cu alte zeități timpurii. Era una dintre cele mai puternice divinități, fără îndoială mai puternică decât Zeul Cerului, care a rămas o figură obscură. În Sumerul antic purta numele de Inana, în Babilon se numea Iștar, în Canaan i se spunea Anat, în Egipt era Isis, iar în Grecia, Afrodita. În toate aceste culturi s-au născut povești asemănătoare, care aminteau despre rolul ei în viața spirituală a oamenilor. Astfel de mituri nu cereau o interpretare literală, fiind tentative metaforice de a descrie o realitate prea complexă și prea impalpabilă pentru a fi exprimată în orice altă manieră. Poveștile dramatice despre zei și zeițe i-au ajutat pe oameni să-și dezvolte un simț special de percepere a forțelor puternice, dar nevăzute, care îi înconjurau.

Se pare că în Antichitate oamenii considerau că nu pot deveni cu adevărat ființe umane decât participând la viața divină. Existența pământească era, desigur, fragilă și stătea sub semnul morții. Așa că imitând acțiunile zeilor bărbații și femeile căpătau și ei ceva din marea putere și din eficacitatea divinităților. Astfel, se credea că zeii îi învățaseră pe oameni să construiască orașe și temple, care erau simple copii ale sălașului lor din sfera divină. Lumea sacră a zeilor, așa cum era înfățișată în mituri, nu era doar un ideal la care aspirau ființele omenești, ci reprezenta chiar prototipul existenței umane. Era matricea originală sau arhetipul după care se modela viața noastră de aici. Exista credința că aici, pe pământ, totul este o copie a unui original din lumea divinului, percepție care a hrănit mitologia și modul de organizare socială și rituală din majoritatea culturilor antice, continuând să influențeze societățile tradiționale care supraviețuiesc și azi.¹ În Iranul antic, de pildă, se credea că fiecare persoană sau fiecare obiect din realitatea lumească (*getik*) are un corespondent în lumea arhetipală a realității sacre (*menok*). Nouă, celor din lumea modernă, ne e greu să înțelegem o asemenea viziune, deoarece autonomia și independența sunt, pentru noi, valori umane supreme. Totuși, celebrul dicton *Post coitum omne animal tristis est* („După actul sexual, orice ființă este tristă“) continuă să sintetizeze o experiență obișnuită, anume aceea că, după un moment intens, așteptat cu mare nerăbdare, simțim adesea că ne-a scăpat ceva important, ceva ce rămâne de neatins. Imitarea unui zeu a fost și este un act important în religie. Odihna de Sabat sau spălarea picioarelor unui om în Joia Mare, gesturi care, în sine, sunt lipsite de semnificație, au acum un sens și sunt sfinte, deoarece oamenii cred că însuși Dumnezeu a făcut aceste lucruri.

În lumea Mesopotamiei antice exista același tip de spiritualitate. În ținutul cuprins între Tigru și Eufrat, adică în Irakul de azi, locuia în jurul anului 4000 î.e.n. poporul sumerian, care a întemeiat una dintre primele culturi majore din Oicumenă (lumea civilizată). În orașele Ur, Ereh și Kiș, sumerienii au inventat scrierea cuneiformă, au ridicat extraordinarele temple-turn numite zigurate și au creat legi impresionante, dar și o literatură și o mitologie pe măsură. La puțină vreme după aceea, akkadienii au invadat teritoriul și au adoptat limba și cultura Sumerului, iar mai târziu, în jurul anului 2000 î.e.n., amoriții au cucerit ținutul sumero-akkadian, stabilindu-și capitala la Babilon. În sfârșit, peste alte cinci sute de ani, asirienii s-au stabilit la Ashur, din vecinătate, după

care au cucerit Babilonul, în secolul al VIII-lea î.e.n., iar tradiția babiloniană s-a răsfrânt asupra mitologiei și religiei din Canaan, care avea să devină Pământul Făgăduinței pentru vechii israeliți. Asemenea altor popoare antice, babilonienii erau încredințați că înfăptuirile lor culturale li se datorau zeilor, care le dezvăluiseră stilul lor de viață strămoșilor mitici. Așadar, Babilonul însuși era considerat o imagine a Paradisului, iar fiecare templu era considerat o copie a unui palat celest. Legătura cu lumea sacră se celebra și se perpetua an de an, la marele Festival al Anului Nou, sărbătorit pentru prima dată în secolul al VII-lea î.e.n. Se ținea în Babilon, orașul sfânt, în luna lui Nyssan – aprilie – și includea o ceremonie solemnă de întronare a regelui care avea să domnească încă un an. Totuși, stabilitatea politică putea dura atâta vreme cât participa la guvernarea mai durabilă și mai concretă exercitată de zei, care, prin crearea lumii, aduseseră ordinea în haosul primordial. Cele unsprezece zile sacre ale Festivalului îi proiectau pe participanți în afara timpului profan, conducându-i în universul sacru și etern al zeilor prin intermediul gesturilor ritualice. Un țap era sacrificat pentru a simboliza moartea vechiului an. Umilirea în public a regelui și întronarea unui monarh de carnaval în locul lui erau mijloace de reprezentare a haosului original, iar o luptă simulată pune în scenă confruntarea zeilor cu forțele distructive.

Acțiunile simbolice aveau valoare sacră și, cu ajutorul lor, babilonienii se cufundau în puterea sacră, adică în *mana*, de care depindea marea lor civilizație. Cultura era resimțită ca o realizare șubredă, care putea oricând să cadă pradă forțelor dezordinii și ale dezintegrării. În după-amiaza celei de-a patra zile a festivalului, preoții și muzicanții se adunau în Sfânta Sfintelor pentru a recita *Enuma Eliș*, poemul epic ce preamărea victoria zeilor care au învins haosul. Nu era o poveste despre originile concrete ale vieții pe pământ, ci reprezenta o încercare simbolică și deliberată de a afirma că există un mare mister și de a dezlănțui forța lui sacră. A istorisi literal geneza nu era cu putință, fiindcă nimeni nu fusese martor la acele întâmplări de neînchipuit. Astfel, mitul și simbolul erau singurele mijloace potrivite și capabile să le descrie. Dacă aruncăm o privire în *Enuma Eliș*, putem pătrunde o clipă în spiritualitatea din care avea să se nască, peste veacuri, propriul nostru Dumnezeu Creator. Chiar dacă viziunile despre facerea lumii din Biblie și Coran vor lua forme foarte diferite, acele mituri bizare nu vor dispărea niciodată definitiv, ci vor intra din nou în istoria lui Dumnezeu, dar mult mai târziu, când vor îmbrăca o formă monoteistă.

Povestea începe chiar de la apariția zeilor înșiși, temă care, după cum vom vedea, va fi de mare importanță în mistica iudaică și musulmană deopotrivă. La început, spune poemul *Enuma Eliș*, zeii au ieșit, doi câte doi, dintr-o materie amorfă, apoasă, substanță ea însăși divină. În mitul babilonian – și, mai târziu, în reprezentarea biblică – nimic n-a apărut din neant, idee care îi era străină lumii antice. Înainte de apariția zeilor și a ființelor umane, această sacră materie informă existase dintotdeauna. Când au încercat să-și închipuie sursa primordială divină, babilonienii și-au imaginat-o sub forma pustiului mlăștinos din Mesopotamia, unde potopul amenința să șteargă de pe fața pământului șubreda lucrare a oamenilor. În *Enuma Eliș*, haosul nu este o materie în clocot, ci una lichidă, fără îngrădire, fără formă și fără identitate:

„Când dulcele și amarul
erau amestecate, iar nicio trestie împletită și niciun fir de papură
nu murdăreau apa,
zeii nu aveau nume, nici origine, nici viitor.”²

Apoi s-au ivit trei zei din pustiul primordial: Apsu (identificat cu apele dulci ale râurilor), soția lui, Tiamat (apa sărată), și Mummu, Pântecelul haosului. Ei erau, ca să zicem așa, un tipar al începuturilor, inferior, care trebuia îmbunătățit. Apsu și Tiamat se traduc prin „abis” și, respectiv, „neant” sau „hău fără fund”. Aveau în comun inerția amorfului original, lipsindu-le o identitate clară.

Apoi au apărut alți zei, printr-un proces numit emanație, care va deveni foarte important în istoria lui Dumnezeu. S-au ivit doi câte doi, fiecare întrupat mai bine decât precedentul, pe măsură ce evoluția divină își urma cursul. Întâi au ieșit Lahmu și Lahamu (numele lor înseamnă „mâl”, deci apa și țărâna erau tot amestecate). Au urmat Anșer și Kișar, adică cerul și marea. Apoi au venit Anu (cerurile) și zeul Ea (pământul), ca să întregească bineînțeles creația. Lumea divină avea cer, râuri și pământ, separate între ele, dar geneza abia începuse. Forțelor haosului și ale descompunerii li se putea ține piept numai printr-o neîncetată și dureroasă luptă. Zeii mai tineri și mai activi s-au ridicat împotriva propriilor părinți, dar, deși Ea a reușit să-i învingă pe Apsu și pe Mummu, nu i-a făcut față lui Tiamat, care a avut de partea ei în luptă o ceată de monștri diformi. Din fericire, zeul Ea avea un copil minunat,

pe Marduk, Zeul Soarelui, cel mai reușit specimen de descendență divină. La o întrunire a Marii Adunări a zeilor, el a făgăduit că se va lupta cu Tiamat, în schimbul promisiunii că va ajunge conducătorul zeilor. A izbutit cu mare caznă să o ucidă pe Tiamat, după o luptă lungă și primejdioasă. Conform acestui mit, creația este o bătălie împotriva sortilor copleșitori, care se câștigă prin strădanie.

Stând victorios pe uriașul trup ucis al lui Tiamat, Marduk a hotărât să creeze un alt univers și a spintecat cadavrul în două – pentru a forma bolta cerului și lumea oamenilor –, apoi a întocmit legi care să păstreze totul așa. Ordinea trebuia să domnească. Totuși, fiindcă izbânda nu era deplină, trebuia să fie reconfirmată an de an, printr-o ceremonie specială. Apoi zeii s-au întâlnit la Babilon, centrul noului pământ, și au construit un templu unde se puteau înfăptui riturile celeste. Rezultatul a fost marele zigurat ridicat în onoarea lui Marduk, „templul pământesc, simbol al cerurilor infinite“. Când a fost gata, Marduk și-a luat locul în vârful, iar zeii strigau în jurul lui: „Acesta este Babilonul, orașul îndrăgit de Domnul, sălașul vostru drag!“ Apoi a oficiat un ceremonial „din care firea își ia alcătuirea, prin care lumea ascunsă se dezvăluie, iar zeii își aleg locurile în univers“.³ Toată lumea se supune legilor și ritualurilor și înșiși zeii trebuie să le respecte pentru a asigura dăinuirea creației. Mitul exprimă sensul lăuntric al civilizației, așa cum și-l închipuiau babiloniienii. Știau prea bine că strămoșii lor construiseră ziguratul, dar povestea din *Enuma Eliș* susținea credința lor că ceea ce au zidit poate dura numai dacă se împărtășește din puterea divină. Ritualul oficiat de Anul Nou își avea originile înainte de apariția oamenilor, făcând parte din natura lucrurilor, căreia și zeii îi erau supuși. De asemenea, mitul se întemeia pe convingerea că Babilonul era un loc sacru, centrul lumii și casa zeilor, noțiune crucială în aproape toate sistemele religioase din Antichitate. Ideea unui oraș sfânt, în care bărbații și femeile să simtă că sunt în legătură cu forța divină, sursa a tot ce există și se mișcă, va rămâne importantă în toate cele trei religii monoteiste ale Dumnezeului nostru.

Și, în cele din urmă, un gând întârziat l-a străfulgerat pe Marduk, care a creat omenirea. L-a înșfăcat pe Kingu (soțul nătâng al lui Tiamat, pe care ea însăși îl crease după înfrângerea lui Apsu), l-a ucis și a modelat prima ființă omenească amestecând sângele divin cu țărână. Zeii priveau cu uimire și admirație. Există, oricum, un grăunte de umor într-o astfel de viziune mitică asupra originii omenirii, care nu este deloc

un apogeu al creației, ci rodul celui mai nătâng și mai anost zeu, dar altceva este semnificativ în această poveste: primul om a fost creat din substanța unui zeu și, prin urmare, împărtășea natura divină, chiar dacă într-o mică măsură. Între ființele umane și zei nu exista nicio prăpastie. Bărbații, femeile și zeitățile împărțeau aceeași natură și aceeași origine divină. Perspectiva păgână era holistică. Zeii nu erau izolați de specia umană, căci nu trăiau într-o sferă ontologică separată, și ca atare divinitatea nu diferea substanțial de umanitate, deci nu era nevoie ca zeii să se arate prin revelație sau ca legea divină să coboare pe pământ. Oamenii și zeii lor împărțeau aceeași suferință, singura diferență fiind că ultimii erau mai puternici și nemuritori.

Viziunea holistică n-a fost prezentă doar în Orientul Mijlociu, fiind răspândită în întreaga lume antică. În secolul al VI-lea î.e.n., Pindar a sintetizat versiunea ei greacă într-o odă despre Jocurile Olimpice:

„Una singură este întrecerea
Oamenilor și a zeilor;
Dintr-o singură mamă ne-am născut cu toții.
Dar puterea diferită care este în toate lucrurile
Ne ține departe unul de altul;
Căci unul este ca nimic, dar cerul neobrăzat
Este de-a pururi astfel.
Prin măreția minții sau a trupului
Putem fi asemenea Nemuritorilor.”⁴

În loc să-i înfățișeze pe atleți separat, adică pe fiecare străduindu-se să dea tot ce are mai bun, Pindar îi pune în relație cu faptele vitejești ale zeilor, care constituiau modelul oricărei izbânzi omenești. Oamenii nu erau reprezentați ca umili imitatori ai zeilor, ci ca ființe care se ridică la înălțimea propriei lor naturi divine.

Mitul lui Marduk și Tiamat pare să fi influențat poporul din Canaan, care a inventat o poveste asemănătoare despre Baal-Habad, zeul furtunii și al fertilității, la care Biblia face referire adesea, recurgând la cuvinte care nu-i fac deloc cinste. Istoria luptei lui Baal cu Yam-Nahar, zeul mărilor și al râurilor, este scrisă pe tăblițe din secolul al XIV-lea î.e.n. Amândoi trăiau alături de El, Zeul de Sus în mitologia cananeană. În timpul adunării convocate de El, Yam cere să-i fie adus Baal, dar cel

din urmă îl învinge cu ajutorul a două arme fermecate și, când să-lucidă, Așera (soția lui El și mama zeilor) vine și susține că e dezonorant să-i iei viața unui prizonier. Baal se rușinează și îl cruță pe Yam, care întruchipează fața dușmănoasă a mărilor și a râurilor, cea care amenință neîncetat să inunde pământul. Pe de altă parte, Baal, zeul furtunii, este cel care aduce fertilitate. Conform altei variante a mitului, el îl răpune pe Lotan, balaurul cu șapte capete, numit Leviatan în limba ebraică. În aproape toate culturile, balaurul simbolizează latența, amorful, materia nediferențiată. Astfel, Baal a pus capăt întoarcerii la neantul primordial printr-un gest cu adevărat creator, pentru care a fost răsplătit cu un palat ridicat de zei în cinstea lui. Așadar, în cele mai vechi forme ale religiei, creația ținea de apanajul zeilor. Și azi folosim termeni religioși când vorbim despre „inspirația” creatoare ce dă o nouă formă realității și conferă lumii noi sensuri.

Dar soarta lui Baal se schimbă, căci el moare și trebuie să coboare în universul lui Mot, zeul morții și al sterilității. El, Zeul de Sus, auzind ce i s-a întâmplat fiului său, coboară de pe tron, se îmbracă în pânză de sac și își mutilează chipul, dar tot nu-și poate izbăvi fiul. Anat, iubita și sora lui Baal, părăsește tărâmul sacru și pleacă în căutarea sufletului-pereche, „tânjind după el cum tânjește o vacă după vițelul ei și oaia după miel”.⁵ După ce îi găsește trupul, se îngrijește de o înmormântare fastuoasă, îl înșfacă pe Mot, îl străpunge cu sabia, îl arde și îl macină ca pe grâu înainte de a-l semăna în pământ. Există istorisiri asemănătoare și despre celelalte zeițe importante – Inana, Iștar și Isis – care îl caută pe zeul mort și insuflă țărânei o nouă viață. Oricum, victoria lui Anat trebuie perpetuată în fiecare an printr-o ceremonie ritualică. Mai târziu, Baal este readus la viață – nu știm sigur cum, deoarece sursele noastre sunt incomplete – și la Anat. Apoteoza întregului și a armoniei, simbolizată prin uniunea sexelor, se sărbătorea în anticul Canaan printr-un act sexual ritualic. Imitându-i pe zei, bărbații și femeile vor împărtăși lupta împotriva sterilității și vor asigura continuitatea și fertilitatea lumii. Moartea unui zeu, căutarea în care pornea zeița și întoarcerea triumfătoare pe tărâmul divin au fost teme religioase constante în numeroase culturi și vor reapărea în religia foarte distinctă a Dumnezeului Unic, venerat de evrei, creștini și musulmani.

În Biblie, religia îi este atribuită lui Avraam, care a părăsit cetatea Ur și s-a stabilit apoi în Canaan, cândva între 2000 și 1800 î.e.n. Nu există

mărturii despre Avraam din acea perioadă, iar învățații sunt de părere că se poate să fi fost o căpetenie care a condus poporul din Mesopotamia spre Mediterana la sfârșitul mileniului al III-lea î.e.n. Acești hoinari, pe care surse mesopotamiene și egiptene îi numesc abiru, apiru sau habiru, vorbeau limbi semitice vestice, printre care și ebraica. Nu erau nomazi obișnuiți care cutreierau deșertul, precum beduinii, care migrau în cete, în funcție de succesiunea anotimpurilor. Ei reprezentau o categorie mai greu de clasificat și intrau adesea în conflict cu autoritățile conservatoare. De obicei, statutul lor cultural era superior celui pe care îl avea norodul din deșert. Unii erau mercenari, alții au devenit slujitori ai conducerii sau erau negustori, servitori ori fierari. Unii s-au îmbogățit și au încercat să dobândească pământ pe care să se stabilească. *Cartea Facerii* ni-l arată pe Avraam slujindu-l pe regele Sodomei ca mercenar și ne descrie deseori conflictele cu autoritățile din Canaan și din împrejurimi. Apoi, după moartea soției lui, Sara, Avraam a cumpărat pământ în Hebron, azi Cisiordania.

În *Facerea*, istorisirea despre Avraam și urmașii lui poate reprezenta un indiciu că au existat, la început, trei valuri mari de imigranți care au construit așezări iudaice în Canaan, mai târziu Israelul modern. Unul a fost asociat cu Avraam și Hebron și a avut loc pe la 1850 î.e.n. Al doilea e legat de Iacov, nepotul lui Avraam, care a fost rebotezat Israel („Fie ca Domnul să își arate puterea!“). El a rămas la Sichem, acum orașul arab Nablus din Cisiordania. Biblia spune că fiii lui Iacov, mai târziu strămoșii celor douăsprezece seminții ale lui Israel, au emigrat în Egipt în timpul foametei cumplite din Canaan. Al treilea val de imigrație s-a petrecut în jurul anului 1200 î.e.n., când cei care pretindeau că sunt urmașii lui Avraam au sosit în Canaan din Egipt. Au spus că fuseseră luați în sclavie de egipteni și apoi eliberați de o divinitate pe nume Iahve, care era zeul conducătorului lor, Moise. Odată ajunși în Canaan, s-au aliat cu evreii de acolo și au devenit cunoscuți ca poporul lui Israel. Biblia afirmă clar că cei pe care îi numim străvechii israeliți erau o confederație alcătuită din diverse grupuri etnice, pe care le unea, în primul rând, credința în Iahve, Dumnezeuul lui Moise. Povestea biblică a fost scrisă peste veacuri, oricum cândva în secolul al VIII-lea î.e.n., deși s-a bazat, fără îndoială, pe surse narrative mai vechi. În veacul al XIX-lea, câțiva specialiști germani în studii biblice au dezvoltat o metodă critică grație căreia au fost scoase la lumină patru surse diferite în primele

cinci cărți ale Bibliei: *Facerea*, *Ieșirea*, *Leviticul*, *Numerii* și *Deuteronomul*, cele care în secolul al V-lea fuseseră reunite în textul final al *Pentateuhului*. Deși această abordare critică a întâmpinat o serioasă opoziție, până acum nimeni nu a elaborat o teorie care să explice mai bine de ce există două relatări, diferite una de cealaltă, ale principalelor momente biblice, cum ar fi *Facerea* și *Potopul*, și de ce Biblia se contrazice uneori. Probabil că autorii primelor două cărți biblice, *Facerea* și *Ieșirea*, au scris în secolul al VIII-lea, deși unii susțin o datare și mai veche. Prima sursă este cunoscută ca „J”, pentru că îl numește pe Dumnezeu „Iahve”, iar cealaltă a rămas în istorie ca „E”, fiindcă prefera să-i atribuie divinității un nume mai formal, și anume Elohim. În veacul al VIII-lea î.e.n., israeliții despărțiseră Canaanul în două regate. Sursa „J” aparținea regatului din sud, Iuda, pe când „E” venea din regatul din nordul Israelului (harta de la p. 8). Vom discuta cealaltă două surse ale *Pentateuhului*, istorisirea autorului Deuteronomului („D”) și cea din tradiția preoțească („P”) despre prima etapă din istoria Israelului, în Capitolul 2.

Vom vedea că, din mai multe puncte de vedere, sursele „J” și „E” aveau aceeași viziune asupra religiei ca vecinii lor din Orientul Mijlociu, dar istorisirile lor arată că în secolul al VIII-lea î.e.n. israeliții începeau să-și formeze propria viziune. Sursa „J”, de pildă, începe istoria lui Dumnezeu printr-o expunere a modului în care a fost creată lumea; în comparație cu *Enuma Eliș*, relatarea sa este uimitor de formală:

„Iată obârșia cerului și a pământului de la facerea lor, din ziua când Domnul Dumnezeu a făcut cerul și pământul. Pe câmp nu se afla niciun copăcel, iar iarba de pe el nu începuse a odrăsli pentru că Domnul Dumnezeu nu trimisese încă ploaie pe pământ și nu era nimeni ca să lucreze pământul. Ci numai abur ieșea din pământ și umezea toată fața pământului. Atunci, luând Domnul Dumnezeu țărână din pământ, a făcut pe om și a suflat în fața lui suflare de viață și s-a făcut omul ființă vie.”⁶

Iată, așadar, o abordare cu totul și cu totul nouă. În loc să se concentreze asupra facerii lumii și a epocii preistorice, asemenea contemporanilor păgâni din Mesopotamia și Canaan, sursa „J” e mai preocupată de timpul istoric obișnuit. Adevărata preocupare față de crearea lumii s-a conturat în Israel abia în secolul al VI-lea, când sursa „P” a scris magnificul text care este acum primul capitol din *Facerea*. Sursa „J” nu

ne spune limpede dacă Iahve este singurul făcător al cerului și al pământului, însă merită să menționăm că observă o anumită diferență între planul omenesc și planul divin. În loc să fie alcătuit din aceeași materie divină ca Dumnezeuul lui, omul (*adām*), după cum ne spune și cuvântul, aparține pământului (*adāmah*).

Spre deosebire de vecinii păgâni, sursa „J” nu consideră istoria omenească drept profană, slabă și inconsistentă, în comparație cu timpul sacru, primordial, al zeilor. Menționează în grabă evenimentele din Preistorie până când ajunge la sfârșitul perioadei mitice, care include și secvențe precum Potopul sau Turnul Babel, și apoi la începutul istoriei poporului lui Israel. Povestea se deschide abrupt în Capitolul 12, când Iahve îi poruncește lui Avram, care va deveni ulterior Avraam („tatăl mulțimii”), să-și părăsească familia din Haran, zonă aflată în estul Turciei de azi, și să migreze în Canaan, lângă Marea Mediterană. Ni s-a spus că tatăl lui, Tera, un păgân, plecase deja din Ur spre vest împreună cu familia. Iahve îi dezvăluie lui Avraam că va avea un destin special, că va deveni părintele unei seminții puternice care va ajunge cândva mai numeroasă decât stelele de pe cer, iar cei care se vor trage din el vor stăpâni, într-o bună zi, peste pământul din Canaan. Relatarea sursei „J” despre chemarea lui Avraam dă tonul viitoarei istorii a lui Dumnezeu. În Orientul Mijlociu antic, *mana* divină se dezvăluia în ritualuri și mituri. Marduk, Baal și Anat nu se amestecau în viața obișnuită, profană a adoratorilor lor, deoarece faptele zeilor aparțineau timpului sacru, însă Dumnezeuul lui Israel își arăta puterea în evenimentele petrecute în lumea reală. El poruncea aici și acum. Prima dată când s-a arătat a fost ca să dea o poruncă: Avraam își va lăsa poporul și va pleca spre Canaan.

Dar cine este Iahve? Oare Avraam se închina la Dumnezeuul lui Moise, pe care îl știa după un alt nume? Pentru noi, este o chestiune de importanță capitală azi, dar Biblia este extrem de vagă și dă răspunsuri contradictorii la această întrebare. Potrivit perspectivei propuse de sursa „J”, oamenii l-au adorat pe Iahve încă din vremea nepotului lui Adam, dar în secolul al VI-lea, sursa „P” pare să sugereze că israeliții n-au auzit niciodată de Iahve înainte ca acesta să i se arate lui Moise ca flacăra vie din rugul aprins. Sursa „P” îl face pe Iahve să explice că este într-adevăr Dumnezeuul lui Avraam, de parcă ar fi vorba despre o noțiune oarecum disputată. Îi spune lui Moise că Avraam îl numise „El Shaddai” și că nu

cunoștea numele divin de Iahve.⁷ Discrepanța nu pare să-i fi îngrijorat prea tare nici pe autorii textelor biblice, nici pe editorii de mai târziu. Sursa „J” îl numește pe Dumnezeu numai cu apelativul Iahve. La vremea acestei redactări, Iahve era Dumnezeul lui Israel, și asta era tot ce conta. Religia israelită era pragmatică și mai puțin interesată de amănuntele speculative care aveau să ne preocupe pe noi. Totuși, nu trebuie să presupunem că Avraam sau Moise credeau în Dumnezeul lor așa cum credem noi astăzi. Știm atât de bine povestea Bibliei și istoria neamului lui Israel, încât avem tendința de a proiecta cunoașterea noastră despre religia iudaică de mai târziu la aceste personaje istorice, care aparțin unei perioade precedente. Ca atare, presupunem că cei trei patriarhi ai lui Israel – Avraam, fiul lui, Isaac, și nepotul său, Iacov – erau monoteiști, deoarece credeau într-un singur Dumnezeu. Dar lucrurile nu par să fi stat așa. Într-adevăr, este mai adecvat să afirmăm că evreii începuturilor erau niște păgâni care împărtășeau multe credințe religioase ale vecinilor din Canaan. Credeau, fără îndoială, în existența unor zeități precum Marduk, Baal și Anat, deși poate că nu toți venerau aceeași divinitate. Este posibil ca Dumnezeul lui Avraam, „Temerea” sau „Neamul” lui Isaac și „Cel Puternic” al lui Iacov să fi fost divinități diferite.⁸

Putem merge mai departe. E foarte probabil ca Dumnezeul lui Avraam să fi fost El, Dumnezeul de Sus în Canaan. Divinitatea i se prezintă lui Avraam ca fiind El Shaddai („El/Dumnezeu de pe Munte”), unul dintre numele tradiționale ale lui El⁹. În alte părți e numit El Elyon („Dumnezeu cel Preaînalt”) sau El-Bethel. Numele cananean al Dumnezeului de Sus s-a păstrat în nume ebraice precum Isra-El* sau Ishma-El**. Este o divinitate pe care au văzut-o în feluri care le erau străine păgânilor din Orientul Mijlociu. Vom observa că, peste secole, israeliții vor considera că *mana* sau „sfînțenia” lui Iahve e o trăire înspăimântătoare. Pe muntele Sinai, de pildă, i se va arăta lui Moise într-o erupție vulcanică ce inspiră teama sacră, iar israeliții vor trebui să stea departe. Prin comparație, Dumnezeul lui Avraam, El, este o divinitate blândă, care i se arată ca prieten și care, uneori, ia chip omenesc. Acest tip de apariție a divinității, cunoscut sub numele de epifanie, era frecvent în lumea păgână a Antichității. Chiar

* „Cel care se luptă cu Dumnezeu” sau, într-o altă interpretare, „Dumnezeu stăpânește”, în ebraică în orig. (n. tr.)

** „Dumnezeu a ascultat”, în ebraică în orig. (n. tr.)

dacă, în general, divinitatea nu intervenea direct în viețile muritorilor, unii aleși din vremurile mitice și-au întâlnit zeii față în față. *Iliada* e plină de astfel de epifanii. Zeii și zeițele li se arată și grecilor, și troienilor în vis, când se ștergea granița dintre lumea divină și cea omenească. Chiar la sfârșitul *Iliadei*, Priam este călăuzit spre corăbiile grecilor de un tânăr chipeș care, în cele din urmă, se dezvăluie ca fiind Hermes.¹⁰ Când priveau în urmă, la vârsta de aur a propriilor eroi, grecii simțeau că fuseseră în strânsă legătură cu zeii, care aveau, în definitiv, aceeași natură divină ca ființele umane. Istorisirile cu astfel de epifanii exprimau viziunea holistică a păgânilor. Când divinul nu diferea, în esență, nici de natură, nici de omenire, el putea fi trăit fără mare pompă. Lumea era plină de zei care puteau fi percepuți pe neașteptate, în orice clipă, la orice colț sau în persoana unui trecător străin. Poate că oamenii obișnuiți credeau că întâlnirile cu divinitatea erau posibile chiar și pentru ei și poate că așa se explică ciudata poveste din *Faptele Sfinților Apostoli*, datând din secolul I e.n., când Apostolul Pavel și discipolul său, Barnaba, au fost confunțați cu Zeus și Hermes de locuitorii din Listra, în Turcia de azi.¹¹

Tot așa, israeliții se uitau în urmă la propria vârstă de aur și îi vedeau pe Avraam, Isaac și Iacov trăind aproape de Dumnezeu lor. El îi povățuia prietenește, ca orice șeic sau căpetenie, îi călăuzea în drumurile lor, le spunea cu cine să se căsătorească și le vorbea în vis. Se pare că, din când în când, li se arăta cu chip omenesc – o idee pe care israeliții o vor afurisi mai târziu. În Capitolul 18 din *Facerea*, sursa „J” ne povestește că Dumnezeu i s-a arătat lui Avraam la stejarul Mamvri, lângă Hebron. Avraam se uitase și văzuse trei străini apropiindu-se de cortul lui, la ceasurile cele mai fierbinți ale zilei. Cu ospitalitatea specifică celor din Orientul Mijlociu, a insistat ca ei să stea să se odihnească, iar el s-a apucat de îndată să le facă de mâncare. În timpul discuției, pur și simplu a simțit că unul dintre ei era chiar Dumnezeu lui – căruia sursa „J” îi spune mereu Iahve –, iar ceilalți doi erau îngeri, de fapt. Această revelație nu surprinde pe nimeni. Dar la vremea redactării sursei „J”, în secolul al VIII-lea î.e.n., niciun israelit nu s-ar fi așteptat să-l vadă pe Dumnezeu așa, iar pentru cei mai mulți ar fi fost o întâmplare șocantă. Sursa „E”, contemporană cu cea iahvistă, crede că vechile povești despre apropierea dintre căpeteniile comunității și Dumnezeu erau necuviincioase. Când istorisește despre legătura lui Avraam sau Iacov cu Domnul, sursa „E” alege o perspectivă distantă și diminuează dimensiunea antropomorfă a străvechilor legende,

spunând, așadar, că Dumnezeu i-a grăit lui Avraam printr-un înger. Neîmpărtășind acest dezgust față de poveștile de altădată, sursa „J” păstrează farmecul epifaniilor de la începuturi.

Și Iacov a fost martorul mai multor epifanii. Odată, hotărâse să se întoarcă la Haran ca să-și găsească o soată printre rudele de acolo. În prima parte a călătoriei, a dormit la Luz, lângă Valea Iordanului, cu o piatră la căpătâi în loc de pernă. În noaptea aceea, a visat o scară care se întindea între pământ și cer și pe care urcau și coborau îngeri, între lumea divină și lumea oamenilor. Ne amintim astfel de zигuratul lui Marduk. În vârful lui, suspendat între cer și pământ, omul se putea întâlni cu zeii lui. Iacov a visat că-l vede în vârful scării pe El, care l-a binecuvântat și și-a reînnoit promisiunea că urmașii lui Iacov vor ajunge o seminție puternică și vor stăpâni în Canaan. Și a mai dat glas unei făgăduințe care l-a impresionat profund pe Iacov, după cum vom observa. Religia păgânilor avea adesea caracter local, adică unui zeu îi revenea doar un anumit teritoriu și era înțelept ca, atunci când erai în străinătate, să te închini zeilor locului. Dar El i-a promis lui Iacov că îl va apăra când va pleca din Canaan și va cutreiera un ținut străin: „Iată, Eu sunt cu tine și te voi păzi în orice cale vei merge.”¹² O astfel de revelație timpurie ne arată că Dumnezeul de Sus al cananeenilor începea să capete o relevanță universală.

Trezindu-se, Iacov a înțeles că, fără să-și dea seama, își petrecuse noaptea într-un loc sfânt, unde oamenii puteau vorbi cu stăpânii lor din ceruri. Sursa „J” îl pune să exclame: „Cu-adevărat Iahve este aici, iar eu nu am știut!” L-a copleșit mirarea care îi însuflețea adesea pe păgâni când intrau în contact cu forța divină: „Cât de înfricoșător este locul acesta! Aceasta nu e alta fără numai casa lui Dumnezeu [*beth El*], aceasta e poarta cerului!”¹³ Instinctiv, se exprimase în limbajul religios al vremii și al culturii sale. Babilonul însuși, sălașul zeilor, era numit „poarta zeilor” (*bab-ili*). Iacov a hotărât să închine sfântul pământ după obiceiul păgân tradițional al locului. A luat piatra care îi slujise drept pernă, a ridicat-o și a sfințit-o cu untdelemn, iar locul nu s-a mai numit Luz, ci Beth-El, Casa lui El. Menhirele erau o prezență constantă în ritualurile cananeene ale fertilității, care, vom vedea, s-au dezvoltat la Beth-El până în secolul al VIII-lea î.e.n. Deși mai târziu israeliții aveau să condamne vehement acest tip de religie, sanctuarul păgân de la Beth-El era asociat, în legendele timpurii, cu Iacov și cu Dumnezeul lui.

Înainte de a pleca din Beth-El, Iacov se hotărâse să facă din Dumnezeuul care i se arătase *elohim*-ul lui. Acesta este un termen tehnic care desemnează tot ce poate însemna divinitatea pentru oameni. Iacov cugetase că, dacă El (sau Iahve, cum îi spune sursa „J“) chiar putea să îl apere în Haran, atunci avea într-adevăr putere. A făcut o înțelegere: dacă El îl va păzi, îl va face *elohim*-ul lui, singurul zeu care conta. Credința israelită în Dumnezeu era extrem de pragmatică. Și Avraam, și Iacob erau convinși că El era în favoarea lor, așa că nu s-au preocupat să demonstreze că el există. El nu era o abstracțiune filozofică. În lumea antică, *mana* era de domeniul evidenței de la sine înțelese, iar un zeu își arăta valoarea dacă putea transmite acest mesaj cu folos. Pragmatismul avea să joace întotdeauna un rol în istoria lui Dumnezeu. Oamenii vor continua să îmbrățișeze o anumită viziune asupra divinității pentru că numai aceea le convine, nu pentru că ea ar avea un temei științific sau filozofic.

Peste ani, Iacov s-a întors din Haran cu soțiile lui și cu familia. Pășind iar pe pământul din Canaan, a fost martorul încă unei epifanii ciudate. În vadul râului Jabbok din Cisiordania, a dat de un străin cu care s-a luptat toată noaptea. În zori, asemenea celor mai multe ființe spirituale, dușmanul lui a zis că trebuie să plece, dar Iacov nu l-a lăsat să se îndepărteze înainte de a-și dezvălui numele. În Antichitate, a ști numele unei persoane însemna a avea o anumită putere asupra ei. Dar străinul nu a fost dornic să-i facă pe plac. Pe măsură ce se desfășura strania întâlnire, Iacov a înțeles că adversarul fusese însuși El:

„Și a întrebat și Iacov, zicând: «Spune-mi și Tu numele Tău!» Iar acela a zis: «Pentru ce întrebi de numele Meu? El e minunat!» Și l-a binecuvântat acolo. Și a pus Iacov locului aceluia numele Peniel, adică fața lui Dumnezeu, căci și-a zis: «Am văzut pe Dumnezeu în față și mântuit a fost sufletul meu».¹⁴

Spiritul acestei epifanii este mai aproape de cel din *Iliada* decât de monoteismul evreilor de mai târziu, când o astfel de intimitate cu divinul va părea o blasfemie.

Deși istorisirile timpurii ne înfățișează momentele în care patriarhii se întâlnesc cu ocrotitorul lor divin cam la fel cum li se întâmplă și contemporanilor lor păgâni, totuși ele introduc o nouă categorie de experiență religioasă. În toată Biblia, Avraam e numit om al „credinței“.